

Perkhidmatan Kemanusiaan dalam Kestabilan Perkahwinan Orang Melayu di Malaysia

ZAINAB ISMAIL
WAN IBRAHIM WAN AHMAD

ABSTRAK

Kebanyakan pasangan yang bermasalah dalam perkahwinan adalah pasangan yang mengalami ketidaksefahaman, tidak mempunyai kemahiran dalam komunikasi dan tidak mahir dalam menyelesaikan masalah yang dihadapi. Tujuan artikel ini ialah untuk membincang perkhidmatan kemanusiaan sebagai salah satu aktiviti kerja sosial yang dapat membantu pasangan yang bermasalah mengekalkan kestabilan perkahwinan. Maklumat untuk artikel ini diperolehi dari hasil kajian kepustakaan. Artikel ini menunjukkan perkhidmatan kemanusiaan boleh memainkan peranan sebagai perantara bagi menangani masalah yang timbul dalam perkahwinan, di samping dapat membantu pasangan yang bermasalah untuk menjadikan perkahwinan mereka stabil.

ABSTRACT

Mostly the couples with marital problems are those who have disagreement with their partners and do not have the communication and problem-solving skill to solve their problems. The purpose of this article is to discuss human service as one of the activities of social work that can help couples with marital problems to maintain the stability in marriage. Information for this article was obtained from the findings of other studies gathered through library research. This article showed that human service can play a mediating role in meeting the problems arise in marriage and yet ensuring the couples with marital problems promote their marriage stability.

PENDAHULUAN

Kestabilan perkahwinan merupakan impian semua orang yang berkahwin. Semua pasangan yang berkahwin mengharapkan perkahwinan mereka sentiasa berada dalam ketenangan. Namun begitu, tidak semua perkahwinan akan sentiasa tenang. Banyak keluarga yang dibentuk hasil daripada perkahwinan berakhir dengan keruntuhan. Dalam konteks hari ini, sama ada di negara maju ataupun di negara membangun, masalah berkaitan dengan kekeluargaan menjadi masalah sosial

yang bersifat global. Akibat daripada berlakunya perubahan sosial yang pesat dalam masyarakat, pelbagai masalah sosial telah dapat dikesan, antaranya ialah ketiadaan kasih sayang. Hari ini, semakin ramai anak-anak yang sepatutnya hidup aman damai di bawah satu bumbung bersama ibu bapa, hidup merana bersama ibu tunggal, bapa tunggal, datuk, nenek atau sanak saudara yang bukan ibu bapa mereka sendiri. Anak-anak ini tidak berpeluang mendapat kasih sayang, didikan dan belaian ibu bapa seperti anak-anak yang hidup di bawah satu bumbung dengan ibu bapa. Implikasi daripada keadaan rumahtangga yang porak-peranda, terdapat di antara anak-anak ini yang merasa tertekan dan akhirnya mengambil tindakan yang agresif, seperti melarikan diri dari rumah, melibatkan diri dengan penyalahgunaan dadah, pelacuran dan pelbagai lagi aktiviti jenayah. Dalam jangka masa panjang, keterlibatan anak-anak dengan masalah sosial ini bukan sahaja merugikan anak-anak itu sendiri, keluarga dan masyarakat, tetapi juga merugikan pasangan yang mengalami masalah perpecahan rumahtangga. Ini disebabkan anak-anak yang terlibat dengan masalah sosial, boleh menimbulkan masalah sosial yang lain di kalangan pasangan yang bermasalah pada masa tua nanti. Pendeknya, perpecahan rumah tangga adalah salah satu faktor yang boleh mendorong kepada timbulnya pelbagai masalah sosial dalam masyarakat.

Dalam masyarakat bandar, pasangan dan anak-anak yang terlibat dalam permasalahan keluarga, didapati sukar untuk mendapatkan pertolongan dan sokongan daripada ahli keluarga lain, sahabat handai dan jiran tetangga. Fenomena ini timbul disebabkan wujudnya keluarga nuklear dan sikap individualistik di bandar. Keluarga nuklear yang dimaksudkan di sini ialah keluarga asas yang terdiri daripada dua orang ibu bapa dan anak-anak mereka sama ada anak kandung atau anak angkat (Noran Fauziah Yaakub 1986: 181). Sikap individualistik pula ialah suatu sikap mementingkan diri sendiri dan tidak mempedulikan orang lain. Fenomena ini menjadikan pasangan yang bermasalah di bandar, memerlukan pertolongan dan perlindungan daripada orang lain untuk membantu mereka menyelesaikan masalah yang dihadapi.

Rusimah Sayuti (2002: 137) mengatakan ketidakupayaan seseorang untuk menyelesaikan masalahnya sendiri adalah satu perkara lumrah, kerana ketidakupayaan untuk menyelesaikan sesuatu masalah amat bergantung kepada beberapa faktor luaran. Antara faktor luaran tersebut ialah kekurangan maklumat tentang cara-cara menyelesaikan masalah, ketiadaan pilihan atau ketiadaan punca yang boleh digunakan, kekurangan kemahiran atau motivasi yang diperlukan untuk memperoleh maklumat atau punca yang diperlukan, kekurangan peluang atau sumber, masalah dana, konflik emosi yang mengganggu kebolehan memenuhi keperluannya dengan berkesan, atau keperluan menghadapi situasi krisis yang menghalang seseorang untuk menggerakkan keupayaannya.

Dalam konteks inilah letaknya kepentingan para pekerja perkhidmatan kemanusiaan supaya dapat berfungsi memahami permasalahan ini dalam masyarakat, mencegah dan seterusnya berusaha mengatasi kekalutan yang

melanda anggota masyarakat. Sehubungan itu tulisan ini berusaha untuk menunjukkan bahawa perkhidmatan kemanusiaan adalah salah satu sistem sokongan yang diperlukan bagi membantu pasangan bermasalah mewujudkan kembali kestabilan perkahwinan mereka dalam masyarakat yang sedang mengalami perubahan sosial yang pesat, terutama dalam konteks ahli keluarga konjugal bandar yang hidup terpisah daripada sanak saudara.

PERPECAHAN RUMAHTANGGA SEBAGAI DAMPAK PERUBAHAN SOSIAL

Kajian-kajian yang dilakukan ke atas isu kestabilan dan perpecahan rumahtangga mendapati rumahtangga pasangan yang tinggal di bandar-bandar, khususnya di bandar-bandar besar, lebih terdedah kepada perpecahan dan ketidakstabilan rumahtangga. Dari perspektif sains sosial secara umum, keadaan ini berkaitan rapat dengan tahap permodenan dan perubahan sosial yang terjadi di kawasan itu. Shaffer (2002: 361) dalam bukunya *Social and Personality Development*, merumuskan bahawa perubahan sosial yang pesat telah melahirkan lapan ciri utama keluarga masa kini, iaitu semakin ramai orang dewasa yang hidup sendirian, ramai orang semakin melewati perkahwinan, jumlah anak dalam keluarga semakin berkurangan, semakin ramai wanita yang bekerja di luar rumah, perceraian semakin meningkat, jumlah ibu bapa tunggal semakin meningkat, semakin ramai anak-anak hidup dalam kemiskinan serta perkahwinan semula semakin meningkat.

Walaupun rumusan tersebut adalah hasil pemerhatian yang dibuat oleh Shaffer (2002) ke atas hasil banci negaranya Amerika Syarikat serta hasil daripada penyelidikan di pelbagai negara maju, tetapi hasil rumusan seperti ini boleh juga diperhatikan ke atas negara-negara lain, termasuk Malaysia. Dalam konteks Malaysia, masalah sosial seperti keruntuhan institusi keluarga, semakin ramai wanita melambatkan perkahwinan, meningkatnya kelahiran di luar nikah, bersekedudukan, penderaan kanak-kanak, penagihan dadah, lari dari rumah dan pelbagai masalah sosial yang lain yang timbul akhir-akhir ini, sebahagiannya boleh dikatakan berpunca daripada pengaruh negatif pembangunan perindustrian yang pesat, penghijrahan belia luar bandar ke bandar-bandar serta perubahan gaya hidup akibat modenisasi dan urbanisasi. Masalah keluarga seperti ini bukan lagi menjadi masalah yang bersifat individu, tetapi sudah menjadi satu masalah sosial yang sukar dibendung. Oleh yang demikian, perubahan sosial, khususnya modenisasi dan urbanisasi yang pesat, walaupun di satu pihak mampu melahirkan wajah cantiknya dari segi peningkatan kualiti hidup penduduk secara umum, tetapi di satu pihak lain, ia juga mempunyai wajah buruk yang menggelikan.

Di Malaysia, para sarjana daripada pelbagai disiplin ilmu, sepakat bahawa masalah dalam institusi keluarga yang semakin rumit adalah akibat pembangunan sosial dan ekonomi negara yang pesat. Mereka ini, termasuk sarjana pengajian

Islam sendiri yang sudah lama menyadari bahawa pembangunan sosio ekonomi negara yang pesat tanpa diimbangi oleh pengisian aspek spiritual, boleh meninggalkan kesan negatif ke atas individu dan keluarga. Akibat perubahan sosio ekonomi negara yang pesat juga semakin banyak rumah tangga yang dibina berakhir dengan perceraian. Akhir-akhir ini, institusi keluarga di Malaysia didapati semakin menjadi porak-peranda. Dengan itu, masalah perceraian dan konflik rumahtangga kini sudah menjadi masalah negara yang memerlukan sokongan dan kerjasama pelbagai pihak untuk menanganinya.

Para ahli sains sosial berpendapat, akibat pembangunan sosio ekonomi negara yang pesat, beberapa fungsi keluarga, khususnya fungsi keluarga tradisional, yang sepatutnya dimaikan oleh keluarga, telah diambil alih oleh institusi lain dalam masyarakat. Pengambil alihan atau pemindahan fungsi keluarga ini telah menjadikan kekuatan keluarga sebagai gerak kuasa yang bertanggungjawab mengawal perilaku anggotanya semakin lemah. Yaacob Harun (1992: 16) menyatakan proses pembandaran yang terjadi telah menyebabkan berlakunya perubahan fungsi keluarga. Fungsi keluarga bandar, seperti ekonomi, pendidikan, keagamaan, perlindungan dan rekreasi telah diambil alih oleh institusi lain yang juga turut melaksanakan fungsi tersebut. Akibatnya terjadilah perubahan peranan dan juga kuasa dalam keluarga tersebut. Ahli struktural fungsional seperti Parson, Bales atau Smelser percaya bahawa pemindahan sebahagian fungsi keluarga kepada institusi lain seperti kilang telah melemahkan institusi keluarga itu sendiri dan berubahnya bentuk keluarga daripada keluarga ekstended kepada nuklear (Ruggles & Goeken 1992: 16). Oleh itu tidak hairanlah jika dalam masyarakat bandar hari ini terdapat pelbagai masalah sosial berkaitan kekeluargaan, sehinggakan keluarga itu sendiri sudah tidak lagi mampu atau mempunyai keupayaan menyelesaikan segala persoalan rumahtangga yang timbul.

KEPERLUAN PERKHIDMATAN KEMANUSIAAN

Apakah perkhidmatan kemanusiaan? Apakah yang dapat dilakukan oleh pekerja perkhidmatan kemanusiaan dalam membantu permasalahan di peringkat individu atau keluarga? Secara umum, perkhidmatan kemanusiaan merupakan suatu konsep yang merujuk kepada aktiviti individu atau kumpulan yang memfokuskan usaha untuk menolong orang lain supaya orang tersebut dapat hidup dengan lebih baik. Di Malaysia, perkhidmatan kemanusiaan ini boleh dikategorikan sebagai salah satu sistem sokongan formal yang diberikan oleh kerajaan seperti program kebajikan masyarakat, pendidikan, perkhidmatan pesakit mental, program penjagaan kanak-kanak dan lain-lain (Mehr 2001: 2). Semua perkhidmatan ini bertujuan untuk menolong individu atau kumpulan yang bermasalah dan tidak dapat mengikuti aktiviti harian bersama anggota masyarakat yang lain dengan sempurna.

Secara umum, perkhidmatan kemanusiaan ini diperlukan untuk tujuan-tujuan seperti: 1) membantu individu atau kumpulan mengenal pasti permasalahan yang dihadapi dan dengan itu diharapkan akan memudahkan individu mengurangi masalah tersebut, 2) membantu individu atau kumpulan mengenal pasti kaedah terbaik untuk mengatasi permasalahan mereka, dan 3) membantu individu atau kumpulan mengenal pasti kekuatan dan keupayaan yang ada pada mereka untuk dijadikan alat penting untuk mereka membangunkan kehidupan yang lebih positif pada masa akan datang.

Dalam konteks kestabilan perkahwinan, perkhidmatan kemanusiaan ialah satu bentuk perkhidmatan yang bertujuan untuk membantu pasangan mencari jalan yang sesuai bagi menyelesaikan masalah yang dialami dan untuk membolehkan mereka menjalani hidup bermasyarakat dengan cara yang harmoni. Ini kerana perkhidmatan kemanusiaan berfungsi untuk membantu pasangan memahami masalah yang wujud dalam keluarga dan membantu keluarga tersebut membuat sesuatu yang dapat menjamin keharmonian hidup berkeluarga dan bermasyarakat. Dengan kata lain, pasangan yang mengalami konflik dalam rumahtangga boleh dibantu mencari jalan menyelesaikan masalah yang dialaminya melalui perkhidmatan kemanusiaan.

Malaysia kini sedang menghadapi pelbagai masalah sosial di pelbagai lapisan masyarakat sama ada pada peringkat kanak-kanak, remaja, dewasa atau orang tua. Hampir setiap hari media massa memaparkan berita-berita seperti rompakan, pembunuhan, peras ugut, sumbang mahram, rogol, buang anak dan dadah. Masalah sosial ini adalah lebih ketara di bandar-bandar disebabkan proses modenisasi, industrialisasi dan urbanisasi yang lebih pesat di kawasan itu. Keadaan ini menunjukkan perkhidmatan kemanusiaan merupakan suatu keperluan dalam masyarakat Malaysia hari ini.

Oleh yang demikian, pelbagai jenis perkhidmatan sosial yang diberikan oleh Jabatan Kebajikan Masyarakat, perkhidmatan bimbingan dan kaunseling yang diberikan oleh pelbagai agensi kerajaan, agensi swasta, badan bukan kerajaan, profesional perseorangan atau pekerja sosial serta aktiviti dakwah yang diberikan oleh individu ataupun gerakan dakwah adalah di antara bentuk perkhidmatan yang berkaitan dengan perkhidmatan kemanusiaan. Ringkasnya, kaunseling dan dakwah adalah dua aktiviti yang berkaitan dengan perkhidmatan kemanusiaan.

Kaunseling sebagai suatu kerjaya telah muncul di Amerika Syarikat pada awal abad kedua puluh. Ia mula diperkenalkan di Amerika Syarikat berikutan dengan timbulnya masalah sosial di kalangan belia di negara tersebut. Pada tahun 1909, bimbingan secara sistematik telah diusahakan terutamanya di kawasan bandar seperti Detroit, Boston, New York dan Chicago (Hoxter, Paterson & Thorne 1978: 1). Mengikut Marthewson (1962: 72), Jesse B. Davis merupakan orang pertama memperkenalkan perkhidmatan kaunseling dan beliau banyak memberi khidmat kaunseling kepada golongan kanak-kanak. Shertzer dan Stone (1981: 41) pula berpendapat Frank Parsons adalah peneroka bimbingan dan kaunseling di Amerika Syarikat, kerana pada tahun 1908, beliau telah membuka

pejabat pertamanya berkaitan dengan bimbingan vokasional di Boston dengan tujuan membimbing belia Amerika Syarikat mencari kerja.

Perkhidmatan kaunseling ini terus berkembang hingga melahirkan pelbagai teori dan teknik. Pada tahun 1960-an, perkhidmatan kaunseling mula dikesan di Malaysia (Llyod & Aminah 1994: 1). Walaupun perkembangannya tidak sepesat seperti yang berlaku di Amerika Syarikat, Eropah, Amerika Latin dan Australia, namun pendekatan kaunseling yang banyak diamalkan di Malaysia adalah model Amerika (Hassan Langgulung 1990: 2). Terdapat pelbagai sebab yang mendorong model kaunseling Amerika di amalkan di Malaysia. Antaranya ialah wujudnya para sarjana yang memiliki ilmu kaunseling dari Amerika dan pengiktirafan dunia akademik terhadap perkembangan kaunseling di Amerika sebagai suatu disiplin yang maju dari segi teknik dan teori.

Kaunseling dari perspektif Barat berfungsi sebagai satu proses bagaimana seorang kaunselor membantu seorang klien untuk menghadapi, memahami dan menerima informasi tentang dirinya dan hubungannya dengan orang lain, yang akhirnya dia boleh membuat keputusan yang bermakna dalam menghadapi pelbagai pilihan hidup (Cottle & Downie 1970: 1). Ia juga berfungsi sebagai satu proses interaksi yang memudahkan untuk memahami diri dan persekitaran serta menghasilkan perubahan-perubahan dalam tingkah laku dan membina matlamat untuk tingkah laku pada masa hadapan (Stone & Shertzer 1972: 1).

Dari perspektif Islam, kaunseling berfungsi sebagai satu proses pengajaran dan pembelajaran psikososial yang berlaku dalam bentuk bersemuka antara seorang yang pakar dalam psikologi kaunseling dengan seorang yang lain yang diberikan kaunseling (Hassan Langgulung 1990: 28). Ia bertujuan untuk menolong seseorang menyelesaikan masalahnya dan menghadapi masalahnya dengan kaedah-kaedah penyesuaian yang langsung, menolongnya memahami dirinya, kebolehan dan minatnya serta menggalakkannya untuk menerima takdir daripada Allah s.w.t. kepadanya. Selain daripada itu, kaunseling dari perspektif Islam bertujuan untuk melatih seseorang mengambil keputusan berpandukan kepada syariat Allah s.w.t. sehingga mereka sendiri mencari dan mengingini yang halal dan meninggalkan yang haram (Hassan Langgulung 1990: 28).

Dakwah pula sebagai suatu kerjaya dalam perkhidmatan kemanusiaan berfungsi membantu individu untuk tunduk kepada Allah s.w.t. dan patuh kepada segala perintah-Nya (Ahmad Ghalwash 1978: 12-13). Ia juga merupakan satu gerakan ke arah perubahan yang bertujuan memperbaiki situasi yang telah rosak di kalangan manusia dengan cara memberi petunjuk berasaskan ajaran Islam (al-Naqib 1967: 8). Malah, lebih daripada itu dakwah adalah suatu kegiatan ajakan dalam bentuk lisan, tulisan, tingkah laku dan sebagainya yang dilakukan secara sedar dan berencana dalam mempengaruhi orang lain baik secara individu ataupun kelompok supaya timbul dalam individu ataupun kelompok tersebut suatu pengertian, kesedaran, sikap penghayatan serta pengamalan terhadap ajaran agama sebagai mesej yang disampaikan tanpa adanya unsur-unsur paksaan (Ariffin 1993: 6). Ringkasnya, dakwah berfungsi membantu individu

untuk mengamalkan cara hidup sihat selari dengan tuntutan agama dan selari dengan kehendak orang lain dalam masyarakat. Hasil kegiatan dakwah menjadikan individu memahami hukum hakam, nilai, norma serta peraturan-peraturan hidup.

Secara umumnya, kaunseling sama ada dari perspektif Barat atau perspektif Islam dan dakwah bertujuan untuk menolong seseorang memahami dirinya serta menyelesaikan masalah yang dihadapi. Namun dari segi matlamat, kaunseling dari perspektif Islam dan dakwah, tidak hanya bermatlamat untuk membantu seseorang sehingga dia dapat membantu dirinya sendiri dengan cara yang sistematik dan bertanggungjawab seperti yang diamalkan dalam kaunseling dari perspektif Barat (Abdul Halim Othman 1990: 4), tetapi ia bermatlamat untuk memahami seseorang tentang kehidupannya sebagai Muslim. Ini menunjukkan, baik kaunseling ataupun dakwah adalah penting dan perlu dalam kehidupan manusia.

PERKHIDMATAN KEMANUSIAAN DALAM BUDAYA MASYARAKAT ISLAM

Dalam konteks budaya Islam, khususnya dalam sejarah perkembangan Islam, perkhidmatan kemanusiaan telah wujud sejak Rasulullah s.a.w. dilantik menjadi Rasul pada tahun 610 Masihi. Ini adalah berikutan daripada peranan yang dimainkan oleh Baginda sebagai tempat masyarakat Islam mengadu masalah, mendapat tunjuk ajar dalam menghadapi krisis atau masalah dan mendapat bantuan bagi menyelesaikan masalah yang dialami (Zainab Ismail 2000: 153). Dalam budaya masyarakat Islam pada era Rasulullah s.a.w. tersebut telah terkenal satu jenis perkhidmatan kemanusiaan iaitu *hisbah* (Zainab Ismail 2001: 10). Dalam konteks sejarah perkembangan dakwah Islamiah, meminta bantuan dan memberi bantuan dalam bentuk sokongan moral atau minda adalah perintah Allah S.W.T. kepada setiap individu muslim. Dalam al-Quran, Allah S.W.T. telah memerintahkan setiap individu yang menghadapi sesuatu masalah yang tidak diketahuinya secara pasti supaya merujuk kepada orang yang pakar mengenainya. Firman Allah S.W.T. (al-Nahl: 43) yang bermaksud:

...Oleh itu bertanyalah kamu (wahai golongan musyrik) kepada orang-orang yang berpengetahuan agama jika kamu tidak mengetahui.

Firman Allah S.W.T. ini mencabar orang musyrik yang tidak menyakini kerasulan Nabi Muhammad s.a.w. supaya bertanya kepada orang yang mengetahui, iaitu Ahli Kitab, apakah rasul-rasul yang Allah S.W.T. utuskan kepada mereka itu Malaikat ataupun manusia biasa? Ayat ini jelas menunjukkan sesiapa yang menghadapi konflik dalam kehidupannya perlu mendapatkan bantuan daripada orang yang mempunyai kepakaran dan pengetahuan untuk membantu menyelesaikan konflik tersebut.

Tegasnya sesiapa sahaja yang dijadikan tempat rujukan bagi golongan yang mengalami konflik perlu bertanggungjawab menegakkan ajaran Islam ataupun berdakwah kepada golongan tersebut. Bagi membantu golongan yang berkonflik, Rasulullah s.a.w. menggunakan kaedah *nasihah*. Perkataan nasihah ini berasal daripada perkataan Arab yang bermaksud membersihkan. Dalam konteks membantu seseorang menyelesaikan konflik, Abdul Kader Talib (1990: 5) mengatakan nasihah bermaksud membersihkan atau menapis kekerohan permasalahan orang yang mengalami masalah. Ringkasnya, istilah nasihah ini boleh diertikan sebagai suatu proses menolong seseorang memahami masalah dan potensi dirinya yang akhirnya dia boleh membuat keputusan yang bermakna dalam menghadapi pelbagai pilihan hidup. Keputusan yang bermakna dalam nasihah adalah suatu keputusan yang berpandukan kepada syariat Allah S.W.T. dan berasaskan kepada konsep *al-amr bi al-ma'ruf wa al-nahy 'an al-munkar*

Dari segi pengertian, istilah nasihah ini boleh diidentifikasikan dengan istilah kaunseling yang diamalkan dalam perkhidmatan kemanusiaan pada hari ini. Bagaimanapun, Amir Awang (1984: 31) tidak bersetuju istilah nasihah diidentifikasikan dengan kaunseling. Pada pandangan beliau, kaunseling tidak boleh mempengaruhi sikap, kepercayaan atau tingkah laku seseorang dengan memujuk, memimpin ataupun meyakinkan, sedangkan unsur-unsur ini wujud dalam nasihah. Mahmood Zuhdi (1990: 10) juga tidak bersetuju istilah nasihah diidentifikasikan dengan istilah kaunseling. Pada pandangan beliau, istilah nasihah adalah terlalu umum dan bukan bersifat profesional seperti istilah kaunseling.

Fakhir^cAqil (1985:30) dalam *Mu'jam 'Ilm al-Nafs*, didapati tidak menyama-ertikan istilah kaunseling dengan nasihah. Sebaliknya, beliau menyama-ertikan istilah kaunseling dengan *irsyad*. Pada pandangan beliau, irsyad ialah suatu bentuk bimbingan yang diberikan oleh seorang yang pakar dalam bidang psikologi kepada seseorang yang mengalami masalah peribadi. Berdasarkan pandangan beliau ini, boleh dirumuskan bahawa irsyad mempunyai pengertian yang sama dengan nasihah. Persoalannya ialah mengapakah nasihah itu tidak dijadikan sebagai suatu proses menolong yang bersifat profesional?

Dalam Islam, tanggungjawab memberi bantuan melalui nasihah sesama Muslim adalah salah satu amalan ukhuwwah Islamiah yang dituntut. Rasulullah s.a.w. bersabda yang bermaksud (Abu Dawud. t.th. kitab al-adab, bab al-muakhah, 4: 273):

Seorang Muslim adalah saudara bagi sesama Muslim. Dia tidak boleh menganiaya saudaranya dan tidak boleh pula membiarkan saudaranya teraniaya. Sesiapa yang membantu mencukupkan keperluan saudaranya, maka Allah membantunya pula mencukupkan keperluannya. Sesiapa yang melapangkan kesulitan seorang Muslim, maka Allah melapangkan kesulitannya kelak di hari kiamat. Sesiapa yang menutup kesalahan (rahsia) orang Muslim, maka Allah menutup pula kesalahannya kelak di hari kiamat.

Hadith ini menunjukkan bahawa setiap Muslim dituntut mengawasi tingkah lakunya supaya tidak menyakiti hati saudaranya sesama Muslim. Sekiranya dia mempunyai kecukupan dari segi material, dia dituntut memenuhi keperluan Muslim yang lain. Begitu juga sekiranya dia memiliki kemahiran dan keupayaan untuk membantu Muslim yang bermasalah menyelesaikan masalah peribadinya, dia dituntut memberi bantuan kepada individu Muslim tersebut. Namun begitu, segala bantuan yang diberi itu hendaklah ikhlas kerana Allah S.W.T. Ini kerana sekiranya seseorang yang memberi bantuan kepada individu yang lain dapat menyimpan rahsia atau kekurangan individu tersebut daripada diketahui orang lain, maka Allah S.W.T. akan menutup rahsia atau kekurangannya pula pada hari kiamat.

Pada zaman al-Mahdi iaitu Khalifah Abbasiyyah yang ketiga, *Diwan al-Hisbah* telah diwujudkan dan diperkenalkan sebagai sebuah jabatan yang tidak memisahkan antara politik dengan agama. Sejak penubuhannya, *Diwan al-Hisbah* dikembangkan sebagai sebuah institusi separa kehakiman yang menguruskan perkara-perkara yang tidak terikat atau dikawal sepenuhnya oleh undang-undang Syariah. *Diwan al-Hisbah* ini bertanggungjawab dalam pelbagai tugas seperti mentadbir aliran dan tukaran wang, timbangan dan nilai wang syiling, memelihara akhlak masyarakat, menghalang perbuatan bidaah, melindungi tanah perkuburan daripada dijadikan tempat minum dan berfoya-foya atau tempat berjual beli, memelihara perilaku antara jantina di jalan raya atau permandian awam serta menyiasat sebarang usaha menyembunyikan atau menghalang kebenaran. *Diwan al-Hisbah* juga menyelia perkahwinan semula balu dan wanita yang dicerai dengan menyediakan calon suami yang sesuai, bertanggungjawab dan berkemampuan (Abdul Malek 1995: 159-160).

Dalam konteks membantu pasangan suami isteri yang bermasalah dalam rumahtangga, *Diwan al-Hisbah* adalah suatu model yang boleh diaplikasikan dalam kehidupan harian di Malaysia. Ini kerana dari segi syarak, *hisbah* bermakna perintah mengerjakan kebaikan (*ma'ruf*) yang jelas telah ditinggalkan dan larangan mengerjakan kemungkaran yang jelas telah dilakukan, serta membaiki hubungan antara sesama manusia. Al-Mawardi berpendapat *hisbah* boleh membentuk sahsiah dan tingkah laku anggota masyarakat Islam untuk hormat, berkasih sayang dan bertimbang rasa (Abd al-Karim Zaidan 1997: 173). *Hisbah* bertujuan mencari keredaan Allah dan membantu manusia mencari sesuatu yang boleh mendorong dan membentuk mereka dari segi jasmani, psikologi dan sosial serta menjaga mereka daripada kebinasaan. Pendek kata perkhidmatan kemanusiaan merupakan mekanisme yang boleh mendidik anggota masyarakat supaya lebih bertanggungjawab dan prihatin untuk sama-sama mewujudkan persefahaman, keharmonian, perpaduan dan menjayakan proses pembangunan negara.

PERCERAIAN DAN PERPECAHAN RUMAHTANGGA DI KUALA LUMPUR
DAN KEPERLUAN PERKHIDMATAN KEMANUSIAAN

Berdasarkan Fail Rekod Perkahwinan, Perceraian dan Rujuk di Bahagian Informasi Islam, Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (1998a, 1998b & 1998c), dalam tempoh 10 tahun iaitu 1980-1990 terdapat 850,654 pasangan berkahwin di seluruh Malaysia. Daripada jumlah itu 167,012 (19.63%) pasangan telah bercerai. Jika perceraian ini dianalisis mengikut negeri, peratus yang paling tinggi adalah terdapat di Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur (32.37%). Ini bererti Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur adalah sebuah bandar yang paling tinggi peratusan perceraian di Malaysia dalam tempoh tersebut. Negeri-negeri lain yang juga tinggi ialah Terengganu (27.41%), Perlis (22.91%) dan Kedah (21.27%). Bagaimanapun, peratus perceraian di negeri lain adalah di bawah 20.0 peratus.

Wilayah Persekutuan, Kuala Lumpur merupakan sebuah bandar yang sedang pesat membangun. Sejak mula ditubuhkan pada tahun 1974, ia telah menjadi sebuah bandar yang menjadi tumpuan penduduk daripada pelbagai negeri dan lapisan masyarakat yang ada di Malaysia. Ditinjau dari aspek taburan kekerapan pernikahan dan perceraian dari tahun 1974 hingga 1999, terdapat seramai 69,508 pasangan yang mendaftarkan perkahwinan mereka di Wilayah Persekutuan, Kuala Lumpur. Bagaimanapun, dalam tempoh yang sama terdapat seramai 14,835 pasangan yang mendaftarkan perceraian mereka di Wilayah Persekutuan, Kuala Lumpur (lihat Fail Rekod Perkahwinan, Perceraian dan Rujuk, Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan, Unit Pendaftaran Nikah, Cerai & Rujuk 2000a, 2000b & 2000c) seperti dalam Jadual 1.

Jadual 1 ini menunjukkan bahawa peratus pasangan yang bercerai dari tahun 1974 hingga 1999 adalah seramai 21.3 peratus. Jumlah dan peratusan pasangan suami isteri yang bercerai adalah sentiasa meningkat dari tahun ke tahun. Pada tahun 1974 umpamanya, terdapat 17.2 peratus pasangan bercerai daripada yang berkahwin pada tahun tersebut. Peratusan ini walaupun menurun tahun 1975 dan 1976 meningkat kembali kemudiannya sehingga mencapai peratusan di sekitar 30 peratus sehingga tahun 1986. Selepas tahun 1986 peratusan bercerai agak rendah sedikit kecuali pada tahun 1997 ia mulai meningkat kembali.

Terdapat pelbagai sebab yang mendorong berlakunya perceraian. Antara sebab-sebab tersebut ialah poligami, cemburu, masalah seks, suami isteri tidak bertanggungjawab, kahwin paksa, kurang didikan agama, curang, kekerasan, cerewet, gila, campur tangan mertua, berlainan fahaman politik, bergurau, pendapatan tidak mencukupi, suka sama suka, isteri engkar, tidak persefahaman, isteri bisu, isteri mandul, masalah kesihatan (isteri tidak boleh mengandung), suami terlibat dengan najis dadah, cacat anggota, kurang sabar, hamil sebelum kahwin, judi, minum arak, zina, suami dalam penjara, suami tidak memberi nafkah, suami ada perempuan lain, isteri ditinggalkan suami (ghaib), kezaliman atau penganiayaan terhadap isteri, isteri melayan lelaki lain atau tidak senonoh serta

JADUAL 1. Peratus pernikahan dan perceraian Wilayah Persekutuan, Kuala Lumpur (1974-1999)

Tahun	Pernikahan	Perceraian	Peratusan bercerai
1974	1212	208	17.2
1975	1396	229	16.4
1976	1573	245	15.6
1977	1506	330	21.9
1978	1576	339	21.5
1979	1606	404	25.2
1980	1610	579	36.0
1981	1821	561	30.8
1982	1879	624	33.2
1983	2063	626	30.3
1984	2290	698	30.5
1985	2614	734	28.1
1986	2478	845	34.1
1987	2528	629	24.9
1988	2144	486	22.7
1989	2450	520	21.2
1990	2750	552	20.1
1991	2785	506	18.2
1992	2930	621	21.2
1993	2922	627	21.5
1994	2947	608	20.6
1995	2544	550	21.6
1996	2974	735	24.7
1997	3020	912	30.2
1998	3305	894	27.0
1999	3585	773	21.6
Jumlah	69508	14835	21.3

Sumber: Unit Pendaftaran Nikah, Cerai & Rujuk, JAWI (2000a, 2000b & 2000c).

pengabaian terhadap nafkah dan kasih sayang (Fail Rekod Bahagian Informasi Islam 1998b).

Bagi memulihkan semula kestabilan perkahwinan, perkhidmatan kaunseling dianggap sebagai suatu mekanisme dalam perkhidmatan kemanusiaan. Oleh kerana itu, bermula awal tahun 1970-an, beberapa Jabatan Agama Islam di kebanyakan negeri mengambil inisiatif mewujudkan unit kaunseling di jabatan masing-masing. Antara Jabatan Agama Islam itu ialah Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan, Kuala Lumpur, Jabatan Hal Ehwal Agama Islam Terengganu, Jabatan Agama Islam Selangor, Jabatan Agama Islam Johor, Jabatan Agama Islam Melaka, Jabatan Agama Islam Negeri Sembilan, Jabatan Agama

Islam Sabah dan Jabatan Agama Islam Sarawak. Jabatan Agama Islam yang lain didapati masih belum menyediakan unit kaunseling di jabatan masing-masing sebagai suatu mekanisme dalam perkhidmatan kemanusiaan. Semua aduan pasangan yang bermasalah dalam perkahwinan di Jabatan-jabatan Agama Islam yang tidak mempunyai unit kaunseling dikendalikan oleh pegawai tadbir agama dengan cara memberi bimbingan dan tunjuk ajar, bukannya kaunseling.

Perkhidmatan kaunseling yang disediakan kepada pasangan yang bermasalah dalam perkahwinan di beberapa Jabatan Agama Islam merupakan program yang masih baru bagi masyarakat Muslim di Malaysia. Sebelum wujudnya perkhidmatan kaunseling di beberapa Jabatan Agama Islam, pasangan Muslim yang mengalami konflik rumahtangga secara tradisinya akan merujuk kepada keluarga terdekat, jiran tetangga, imam ataupun kadhi untuk mendapatkan bantuan bagi menyelesaikan masalah yang mereka alami dalam rumahtangga.

Kebiasaannya, keluarga terdekat, imam ataupun kadhi akan mendengar masalah yang dialami, kemudian mereka akan memberi bimbingan dan tunjuk ajar kepada pasangan tersebut agar dapat menangani konflik yang berlaku dalam rumahtangga. Pada asasnya keluarga terdekat, imam ataupun kadhi akan memainkan peranan mereka bagi membantu pasangan yang bermasalah menyelesaikan konflik yang berlaku dalam rumahtangga mereka. Fenomena ini disebabkan ukhuwwah Islamiah dalam masyarakat tradisional adalah tinggi yang membolehkan segala permasalahan di peringkat individu ataupun keluarga dalam masyarakat tradisional dapat diselesaikan secara bersama. Selain Unit Perunding dan Pembangunan Keluarga di Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan, Kuala Lumpur, terdapat banyak lagi agensi formal yang menawarkan perkhidmatan kemanusiaan dalam bentuk kaunseling, antaranya ialah Lembaga Penduduk dan Pembangunan Keluarga Negara (LPPKN) serta pelbagai agensi swasta dan orang perseorangan.

TUGAS PEKERJA PERKHIDMATAN KEMANUSIAAN DALAM KESTABILAN PERKAHWINAN ORANG MELAYU

Dalam konteks perkhidmatan kemanusiaan, usaha untuk mewujudkan kestabilan rumahtangga boleh merupakan usaha perkhidmatan ke atas individu tertentu, ataupun boleh juga dijadikan usaha perkhidmatan ke atas kumpulan atau komuniti. Usaha-usaha perkhidmatan ini seringkali juga dirujuk sebagai proses intervensi. Oleh yang demikian untuk menangani permasalahan perpecahan rumahtangga dan seterusnya untuk membolehkan pasangan mewujudkan kembali kestabilan rumahtangga mereka, usaha-usaha intervensi daripada para pekerja perkhidmatan kemanusiaan diperlukan. Daripada pelbagai tulisan dan perbincangan ke atas proses intervensi ini, baik ke atas individu, kumpulan ataupun komuniti, didapati proses intervensi ini merupakan satu proses bertahap, bermula daripada penerokaan, perancangan, tindakan, evaluasi dan penamatan.

PENEROKAAN

Peringkat ini merupakan peringkat permulaan bagi suatu proses intervensi. Ia dinamakan peringkat penerokaan kerana di peringkat ini para pekerja perkhidmatan kemanusiaan terpaksa melakukan penyelidikan, terutamanya dari segi menjalankan kerja-kerja penerokaan ke atas permasalahan klien. Peringkat ini disebut juga sebagai peringkat penstrukturan, di mana klien dan pekerja sosial berusaha untuk menstrukturkan proses intervensi, sama ada bersetuju mendapatkan bantuan pertolongan ataupun sebaliknya. Peringkat ini disebut juga peringkat diagnosis. Banyak kerja yang perlu dilakukan di peringkat permulaan ini. Kerja-kerja untuk menetapkan teknik-teknik yang sesuai dalam melakukan intervensi juga diputuskan di peringkat ini. Pekerja perkhidmatan kemanusiaan yang berpengalaman selalunya mampu mewujudkan suasana yang menyenangkan, yang boleh menggalakkan klien bercakap dan meluahkan permasalahan yang dihadapi. Semua perbualan klien perlu dicatat oleh pekerja perkhidmatan sosial kerana daripada maklumat inilah akan membantu mereka menetapkan dan merumuskan permasalahan yang dihadapi oleh klien. Proses pengumpulan maklumat adalah amat penting di peringkat ini. Ini adalah kerana, untuk memahami klien, para pekerja sosial perlu mengumpulkan maklumat sebanyak mungkin. Banyak cara yang boleh digunakan untuk mengumpulkan maklumat, yang antaranya ialah melalui perbualan (temu bual), pemerhatian ke atas klien sama ada daripada perbualan secara verbal ataupun non-verbal. Permasalahan klien perlu difahami pada peringkat ini untuk memudahkan proses intervensi seterusnya boleh berjalan dengan lancar.

PERANCANGAN

Ada dua perkara besar yang perlu dilakukan dalam peringkat ini, iaitu menetapkan matlamat dan menetapkan strategi atau langkah. Peringkat perancangan ini berkaitan dengan merancang plan tindakan, iaitu garis panduan bagaimana proses intervensi atau proses tindakan dapat dilaksanakan pada peringkat berikutnya. Peringkat ini boleh juga disebut sebagai peringkat prognosis, iaitu peringkat di mana para pekerja sosial menentukan teknik atau langkah-langkah yang sesuai dan efektif untuk memecahkan permasalahan klien.

Matlamat yang perlu dicapai daripada proses intervensi perlu ditetapkan. Pekerja sosial atau pekerja perkhidmatan kemanusiaan bersama dengan klien perlu menentukan apakah matlamat yang ingin dicapai. Matlamat ini kemungkinannya adalah sesuatu yang besar. Jika ia adalah sesuatu yang besar, pekerja perkhidmatan kemanusiaan perlu menggerakkan klien supaya dapat mengenal pasti beberapa objektif segera yang lebih kecil dan yang mudah dicapai atau diukur. Apabila perkara sebenar yang menjadi matlamat ataupun objektif klien sudah dapat ditentukan, kerja-kerja dalam proses intervensi perlu diarahkan agar dapat mencapai matlamat yang telah ditentukan bersama.

Setelah matlamat ditentukan, pekerja perkhidmatan kemanusiaan perlu menentukan pula apakah langkah atau strategi yang boleh dibuat untuk mencapai matlamat tersebut? Untuk mengenal pasti langkah yang sesuai untuk melakukan intervensi adalah satu kerja yang sukar. Peringkat ini amat berkaitan dengan peringkat sebelumnya, iaitu penerokaan. Daripada proses penerokaan dan penstrukturan, pekerja sosial akan mendapat banyak maklumat mengenai klien dan masalah yang dihadapinya. Daripada maklumat yang telah dikenal pasti ini pekerja sosial, berdasarkan sumber-sumber yang ada, boleh menentukan apakah bentuk bantuan atau strategi sesuai yang boleh diberikan kepada klien. Mungkin terdapat banyak tindakan alternatif yang boleh diambil oleh klien. Bentuk-bentuk tindakan atau bantuan tersebut perlu dirancang pada peringkat ini. Perancangan yang baik dalam kerja perkhidmatan kemanusiaan ialah perancangan bersama, iaitu proses merancang ini mestilah dilakukan bersama di antara klien dengan pekerja sosial.

TINDAKAN

Peringkat tindakan ialah satu peringkat yang kritikal di mana pekerja perkhidmatan kemanusiaan berusaha memberikan pertolongan atau bantuan yang diperlukan oleh kliennya. Pendekatan dalam peringkat ini adalah bersifat memecahkan permasalahan yang dihadapi klien. Ada kemungkinannya terdapat banyak langkah yang boleh diambil oleh klien untuk memecahkan sesuatu permasalahan. Klien boleh memilih mana satu di antara langkah tersebut yang difikirkan sesuai. Tugas pekerja perkhidmatan kemanusiaan di peringkat ini ialah memberikan beberapa alternatif langkah yang boleh diambil dan memberikan kefahaman kepada klien tentang kebaikan atau keburukan ataupun implikasi sosial sesuatu langkah yang akan diambil. Bentuk penyelesaian menjadi tanggungjawab klien. Setiap alternatif yang diambil boleh memberikan kesan tertentu, sama ada negatif ataupun positif. Pekerja perkhidmatan kemanusiaan perlu memastikan akibat atau implikasi ini difahami oleh kliennya supaya klien dapat membuat pilihan yang wajar.

Dalam konteks agama Islam, ada dua perkara yang perlu diambil perhatian oleh pekerja perkhidmatan kemanusiaan, iaitu keselarasan langkah dengan kehendak agama dan juga kemampuan pekerja perkhidmatan kemanusiaan untuk menyelesaikan masalah klien. Terdapat di antara langkah yang menjadi alternatif klien kemungkinannya tidak sesuai dengan keadaan klien itu sendiri, atau terdapat juga langkah-langkah yang sesuai diambil tetapi ruang lingkupnya adalah di luar kemampuan pekerja perkhidmatan kemanusiaan. Dalam aspek pertama, pekerja perkhidmatan kemanusiaan tidak boleh melepaskan semua tanggungjawab memilih langkah yang dianggap baik ke atas tanggungjawab klien semata-mata. Tanggungjawab pekerja perkhidmatan kemanusiaan di sini ialah memandu klien agar dapat memilih langkah yang sesuai, selaras dengan kehendak agama dan diredai Allah S.W.T. Walaupun ada kemungkinannya sesuatu langkah yang diambil oleh klien itu dianggap efektif dan dapat menyelesaikan masalah klien,

tetapi jika langkah tersebut bertentangan dengan kehendak agama, maka ia tidak wajar dipilih. Begitu juga jika langkah alternatif yang diambil oleh klien adalah di luar bidang kemampuan pekerja perkhidmatan kemanusiaan, maka pekerja perkhidmatan kemanusiaan tersebut perlu merujuk kliennya kepada orang atau agensi lain yang berkemampuan.

EVALUASI

Evaluasi ialah satu proses untuk menilai apakah proses intervensi yang diberikan kepada klien mencapai tujuan ataupun tidak. Evaluasi juga merupakan tahap di mana seorang pekerja perkhidmatan kemanusiaan menilai sama ada harapan-harapan yang telah ditetapkan klien sebelum atau di awal proses intervensi dapat dipenuhi ataupun tidak. Klien, apabila datang mendapatkan perkhidmatan kemanusiaan selalunya mempunyai harapan-harapan tertentu untuk dicapai sepanjang proses intervensi yang diterima. Apabila proses intervensi berada di penghujung, maka adalah wajar bagi kedua-dua pihak membuat penilaian sama ada tujuan atau harapan yang telah dikenal pasti tercapai atau sebaliknya. Pemenuhan harapan, atau pencapaian matlamat atau objektif adalah sesuatu yang diimpikan oleh setiap klien. Selepas proses intervensi berakhir, tidak semua harapan, matlamat atau objektif tercapai sepenuhnya. Jika keadaan ini terjadi, ia kemungkinannya boleh mendatangkan kekecewaan kepada klien. Oleh yang demikian, di peringkat perancangan sebelum ini, sepatutnya kedua-dua belah pihak perlu menentukan senarai objektif segera yang mudah dicapai. Daripada senarai objektif ini memudahkan pekerja sosial membuat penilaian sama ada proses intervensi mencapai hasil ataupun tidak, ataupun jika sudah mencapai hasil apakah objektif lain yang belum dapat dipenuhi. Jika ada objektif yang belum dipenuhi, maka sesi intervensi lain perlu diadakan di peringkat seterusnya.

PENAMATAN

Peringkat ini merupakan peringkat terakhir suatu proses intervensi. Terdapat banyak cara bagaimana peringkat penamatan ini boleh dilakukan. Antaranya ialah, pekerja sosial dapat memberikan penegasan kembali mengenai apa yang telah dipersetujui secara bersama di antara klien dengan pekerja perkhidmatan kemanusiaan sepanjang sesi intervensi. Para pekerja perkhidmatan kemanusiaan boleh menegaskan kembali apakah yang menjadi objektif yang ingin dicapai oleh klien seperti yang telah dipersetujui sebelum ini. Selaras dengan itu pekerja perkhidmatan kemanusiaan boleh mengemukakan kembali tindakan alternatif yang telah dipersetujui untuk diambil. Di peringkat ini juga para pekerja perkhidmatan kemanusiaan bersama klien boleh membuat persetujuan lain pula untuk mencapai objektif-objektif lain yang kemungkinannya masih belum dapat dipenuhi. Semua bentuk persetujuan atau apa sahaja bentuk tindakan yang diambil di peringkat ini adalah bertujuan mengurangkan bebanan permasalahan klien.

KESIMPULAN

Sebagai rumusannya dapatlah dikatakan bahawa masyarakat Melayu di Malaysia hari ini menghadapi pelbagai masalah sosial, termasuk masalah yang berkaitan dengan kestabilan perkahwinan. Dalam konteks budaya Islam, perkhidmatan kemanusiaan untuk menyelesaikan permasalahan seperti ini sudah lama menjadi institusi penting dalam perkembangan dakwah Islamiah. Dalam konteks sekarang, perkhidmatan kemanusiaan adalah sesuatu yang amat diperlukan kerana individu atau pasangan bermasalah adalah dianggap kurang berupaya untuk menyelesaikan permasalahan ini. Oleh itu perkhidmatan kemanusiaan, sama ada daripada badan-badan tidak formal ataupun formal telah menjadi satu keperluan. Terpulanglah kepada masyarakat untuk mengambil kesempatan daripada perkhidmatan kemanusiaan yang disediakan.

RUJUKAN

- al-Quran al-Karim tafsir pimpinan al-Rahman kepada pengertian al-Quran. Kuala Lumpur: Bahagian Hal Ehwal Islam, Jabatan Perdana Menteri.
- Abdul Halim Othman. 1990. Ke arah satu profesion kaunseling di Malaysia. *Jurnal personalia pelajar* 2: 3-12.
- Abdul Kader Talib. 1990. Konsep manusia dan ciri-ciri khusus kaunseling/perunding cara dalam kaunseling menurut perspektif Islam. Kertas kerja Seminar Kaunseling dan Masyarakat Islam. Yayasan Dakwah Islamiah Malaysia, Kuala Lumpur, 25-26 September.
- Abd al-Karim Zaidan. 1997 *Usul al-da'wah*. Edisi 6. Beirut: al-Resalah Publishing House.
- Abdul Malek, A. al-Sayed. 1995. *Etika sosial dalam Islam*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Abu Dawud, Sulaiman bin al-Ash'ath al-Sajastani al-Azdi. t.th. *Sunan Abi Dawud*. Jil. 4. t.tp.. Dar al-Fikr.
- Ahmad Ghalwash Ahmad. 1987 *al-Da'wah al-Islamiyyah usuluha wa wasa'iluha*. Al-Qahirah: Dar al-Kitab al-Misr.
- Amir Awang. 1984. *Pengantar bimbingan dan kaunseling di Malaysia*. Pulau Pinang: Penerbit Universiti Sains Malaysia.
- Ariffin, H. M. 1993. *Psikologi da'wah: suatu pengantar studi*. Edisi 2. Jakarta: Bumi Aksara.
- Cottle, W. C. & N. M. Downie. 1970. *Preparation for counseling*. New Jersey: Prentice Hall.
- Fakhir 'Aqil. 1985. *Mu'jam 'ilm al-nafs*. Beirut: Dar 'Ilm li al-Malayin.
- Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan, Unit Pendaftaran Nikah, Cerai & Rujuk. 2000a. *Fail rekod perkahwinan seluruh negeri (1974-1999)*.
- Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan, Unit Pendaftaran Nikah, Cerai & Rujuk. 2000b. *Fail rekod perceraian seluruh negeri (1974-1999)*.
- Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan, Unit Pendaftaran Nikah, Cerai & Rujuk. 2000c. *Fail rekod rujuk seluruh negeri (1974-1999)*.
- Jabatan Kemajuan Islam Malaysia, Bahagian Informasi Islam. 1998a. *Fail rekod perkahwinan seluruh negeri (1980-1993)*.

- Jabatan Kemajuan Islam Malaysia, Bahagian Informasi Islam. 1998b. *Fail rekod perceraian seluruh negeri (1980-1993)*.
- Jabatan Kemajuan Islam Malaysia, Bahagian Informasi Islam. 1998c. *Fail rekod rujuk seluruh negeri (1980-1993)*.
- Hassan Langgulang. 1990. Kaunseling dalam masyarakat Islam. Kertas kerja Seminar Kaunseling dalam Masyarakat Islam. Yayasan Dakwah Islamiah Malaysia, Kuala Lumpur, 25-26 September.
- Hoxter, H. Z., J. G. Paterson & B. J. Thorne. 1978. Counseling of students in institutions of Higher Education. *International journal for the advancement of counseling* 1: (2/78): 189-194.
- Llyod, A. P. & Aminah Hj. Hashim. 1994. *Bimbingan kaunseling di Malaysia*. Edisi 4. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Mahmood Zuhdi Haji Ab. Majid. 1990. Kaunseling keluarga: satu tinjauan awal mengenai pandangan Islam. Kertas kerja Seminar Kaunseling dalam Masyarakat Islam. Yayasan Dakwah Islamiah Malaysia, Kuala Lumpur, 25-26 September.
- Marthewson, R. H. 1962. *Guidance policy and practice*. New York: Harper & Brothers.
- Mehr, J. Joseph. 2001. *Human services concepts and intervention strategies*. Boston: Allyn and Bacon.
- Noran Fauziah Yaakub. 1986. *Pengantar sosiologi*. Petaling Jaya: Fajar Bakti Sdn. Bhd.
- Ruggles, S. & Ron Goeken. 1992. Race and multigenerational structure 1900-1980. Dlm. J. S. Scott dan S. E. Tolnay, *The changing American family: sociological and demographic perspectives*. Boulder: Westview.
- Rusimah Sayuti. 2002. Kaunseling Waktu Lapang: Keperluan dan Model yang Digunakan, Dlm. Abd Razak Abd Manaf & Zakryah Jamaluddin (pnyt.), *Kerja sosial: Artikel-artikel pilihan*. Kuala Lumpur: Utusan Publications.
- Shaffer, R. David. 2002. *Social and personality development*. t.tp.. Wadsworth Publishing.
- Shertzer, B. & S. C. Stone. 1981. *Fundamentals of guidance*. Edisi 4. Boston: Houghton & Mifflin.
- Yaacob Harun. 1992. *Keluarga Melayu bandar* Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Zainab Ismail. 2000. Pengurusan kaunseling dalam abad ke-21. Dlm. Abdul Ghafar Don, Berhanundin Abdullah & Zulkiple Abd. Ghanı (pnyt.). *Dakwah dan pengurusan Islam di Malaysia- konsep dan pelaksanaan*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Zainab Ismail. 2001. Proses kaunseling Islam di kalangan pasangan yang bermasalah: Satu kajian kes di Jabatan Agama Islam Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur. Tesis Ph.D. Universiti Sains Malaysia.

Jabatan Pengajian Dakwah dan Kepimpinan
Fakulti Pengajian Islam
Universiti Kebangsaan Malaysia
43600 UKM Bangi
Selangor Darul Ehsan
zainab@pkrisc.cc.ukm.my

Jabatan Ekologi Sosial
Fakulti Pengurusan dan Ekonomi
Kolej Universiti Sains dan
Teknologi Malaysia
21030 Kuala Terengganu
Terengganu Darul Iman
wiwa21@kustem.edu.my

